

III

Театр уже закінчив коло свого розвитку. В конструктивних виставах з підкресленим акторським жестом та інтонацією, як проявами єдиної, згущеної вдачі дійової особи, з перевагою масових сцен та умовними обставинами, де афішні написи й кістяк декорації характеризують місце дії, даючи їй простір розвиватись разом у кількох планах, сучасний театр причастився на вищому щаблі свого розвитку до вихідного свого джерела, релігійних видовищ античності й середніх віків, і далі перед ним стелиться шлях самоповторення, прискореного проходження знайомих уже етапів, з певною домішкою поновлень, але вже без могутнього ферменту поступу, що тільки й може дати мистецтву буяння. І, підлягаючи діянню всеосяжних законів розвою, єдиних і непомильних, яких присутність у різноманітності життєвого процесу людський геній здібний викрити, а не змінити, стовбур театру пустив від прикорня бічну галузку, якої зріст нагадує фокус індійських магів, що вирощують за хвилину перед очима глядачів із насінини гіллясте дерево.

Двадцять ще років тому, тулившись по дерев'яних ятках коло цирків та базарів, поділяючи властивий їм сморід стайні й поторжі, зневажений від вищого суспільства, преси і громадської думки, пуп'янок кіно був пересаджений до центральних вулиць, у розкішні приміщення з блискучою оздобою, розлогими фойє та симфонічним оркестром, і, розцвівши там повною квіткою, воно дістало враз запаморочливого визнання. Здійснюючи непоборні для театру завдання ілюзії та повноцінності акторського руху, воно зменшило сцену на цілий вимір, а розсунуло в безкрайність і кинуло на неї всю повінь дійсності, позбавивши її жодної реальності. Відібравши дії голос, воно зробило її зрозумілою для всіх племен і народів і отак, обертаючи колосальні противенства, як довершений діалектик, зміцніло й привернуло до себе людські погляди та серця.

Рябизна постатей, країн і часів, зведених на екран жезлом німого чарівника, збуджувала в молодого письменника Степана Радченка ту лоскотну суміш радості й погноблення, що опановує людину десь серед безконечного степу, коли ніч бринить неспійманими шепотами й розгортає перед очі омани. Коли в залі гасла електрика, разом з першими акордами оркестру хлопця обнімав такий настрій споглядання, і він пошепки проказував назву фільму, немов передчував у ній його зміст. Потім заглиблювався в екран із смаком дослідника, совав ногами, коли прочитаний напис довше затримувався, і часом, захоплюючись влучною чи трагічною сценою, стискував свою руку, що мала постійне перебування на колінах дівчини Зоськи, його неодмінної і незмінної супутниці. Вона тоскно шепотіла йому:

— Мені боляче, божественний!

Але в ту мить він справді, як Бог, був далекий від неї, з'єднавшись із рухомими світляними фігурками, що захоплювали його палку уяву в свої мандри, переживання й пригоди, де він чув пахощі бачених садів і постріли задимлених рушниць. Іноді, додому вернувшись, не запалював світла й у темному блисківі шибки відтворював принесені з собою образи прекрасних акторок, одягаючи тілом їхні принадні тіні.

Та багато частіше й сумніше, перед тим вікном стоячи, міркував він про дівчину

Зоську, що називала його «божественним», немов глузуючи з безсилості його заходів. За три тижні, відколи вони познайомились, їхні відносини установились на певному ступені, немов заклакли, так хороше почавшись, і юнак почував цілковиту неспроможність їх на дальший поступ зрушити. Веселкові плани його розбила природа. Несподівана осінь розгорнула над містом сірий мокрий покров, повиваючи дні вогкими туманами, дощами і гидкою мрякою. Гострі вітри, знімаючись раптом і вщухаючи, гнули гілля каштанів й зривали з них ще зелений лист. Брук і дахи лопотіли холодними слізьми, що потім невпинними струмками стікали з ринв і лились вздовж вулиць при пішоходах, де у вибоїнах асфальту стояли несохнучі калюжі, тремтячи поверхнею від крапель. Візники ховались під напнуті будки своїх колясок, що чорна нитка їх на розі здавалась забутою разом із похнюпленими кіньми. Вуличні продавці цигарок безпорадно тулились під ганками вкупі з газетярами, крамничники з штучними мінеральними водами, квасом та ситром знімали свої мальовничі вивіски, і вщухало веселе гукання перекупок про яблука ранет та груші бери. Вогкість і нудьга проймали повітря й людей.

Така люта негода урвала раптом запашний сезон садів та прогулянок річкою на далеке лоно природи, де кохання в затишкові відлюдних кущів може дійти свого природного здійснення. Природа замкнула свої вигідні притулки, але жоден дощ не спроможний був залити жаги, що бере людське серце не тільки від віку, а й від часу незалежно, противно серцям інших тварин, яким визначено пору любовного настрою.

Після кількох марних спроб пройти до Зосьчиної кімнати й кількох даремних запрошень до своєї Степан мусив визнати кіно за єдине місце своїх побачень із дівчиною, побачень безнадійних, бо захоплення мистецтвом аж ніяк не могло покрити незадоволеності його бажань. А це незадоволення їх тільки підсилювало, обертаючись для нього в тяжкий іспит. Звечора він почав довго не спати, турботно ворочався, заплющивши очі, а вранці прокидався виснажений від важких снів, де, здавалось йому, щока його починала незмірно пухнути або рука болісно здовжуватись, а часом і кошмари його мучили у вигляді мерців, що раптом заклакали в суцільну масу й гойдались перед ним у повітрі, як шибеники. Занедбавши всю свою роботу й книжки, як спокуту відбуваючи лекції по установах, він схвильовано чекав щодня вечора, жадав його, готувався, прокидався ввечері жити, а вечір щоразу кінчався йому довгим пильнуванням та нісенітними снами.

Були, правда, й здобутки. Вона погодилась говорити з ним на «ти», але жодних висновків з цього не зробила. Крім того, вона палила й стрижена була, але й ці незаперечні, на його думку, ознаки не послужили йому ні до чого. Вона владно тримала його на віддалі і часом тільки, коли він пхінькати починав, дозволяла себе поцілувати, ніколи сама не відповідаючи.

— Я люблю тебе, — не так щиро, як пристрасно шепотів він, проводячи її звиклим шляхом з кіно до Гімназійного провулка.

— Ах, — зітхала Зоська, — ніякої любові немає. Все це люди повігадували.

Він пробував вплинути на неї логікою:

— Коли не любиш, — казав він, — тоді навіщо зі мною ходиш?

— Та ти ж платиш за мене! — дивувалась вона. Така відповідь глибоко його ображала, але він мовчав, бо мусив собі признатись, що трохи побоюється її. Вона була вередлива, і чудні, несвітські бажання її охоплювали. За один тільки вечір вона могла хотіти політати аеропланом, постріляти з гармати, бути музикою, професором, будь-яким, до речі, мореплавцем і чабаном.

— Ах, я хотіла б бути крамарем, — казала вона. — Сидиш у крамниці: «Вам чого? Перцю? На десять? Сто грамів?» Це чудово! Приходить багато-багато людей... А дітям я давала б по цукерці. Я хотіла б бути дитиною — гарнюсіньким кучерявим хлопчиком. Це так надзвичайно — сісти верхи на паличку та поганяти — но, сивий, но, буланій!

І шарпала його за руку, підплигуючи. Ці безконечні бажання виснажували її, і часом, похмуро промовчавши цілий вечір, на хлопця не дивлячись і незважаючи, вона брала на прощання його за руки й тужно казала, хвилюючи Степана своїм тихим голосом:

— Ах, божественний, які ми дурні! Всі дурні. Ти нічого не розумієш.

Він справді відмовлявся будь-що зрозуміти, крім того прикрого факту, що тендітне дівча це приворожило його до себе й посіло в його житті непорушне місце. Щовечора о сьомій він вирушав із хати й заходив по дорозі до кондитерської, де його через тиждень почали зустрічати вже з приємною посмішкою. І він сам так звик до її господаря, що йому навіть незручно було б який день цукерок не купити. Платячи гроші, він сумовито думав:

«Чого ж їй зі мною не ходити? Я воджу її в кіно і годую цукерками. Справді, я дурний. Справді, я божественний, тобто пришелепуватий».

Кілька разів він хотів підвищити свою перед нею вартість, натякаючи на свої зв'язки з літературою, бо одверто сказати їй про це не зважувався. Але натяки ці були такі невиразні, що зрозуміти вона їх, мабуть, не могла. Та й цікавилась здебільшого газетами й завжди хвалилась останніми політичними новинами:

— Ти читав сьогодні англійську ноту? Така довга! А як чудно починається: «Сер, уряд його величності...» Ах, як це гарно — писати такі смішні ноти!

Чого вона, властиво, хотіла? Він марно шукав на це відповіді, нишком поглядаючи на її обличчя, прикрашене білявими кучерями з-під плескуватого капелюха. Воно було на диво жваве, кожен порух душі на ньому зразу ж позначався, воно ясніло й темніло від невідомих хмарок, що пили їй у очах, і в цих невпинних змінах настрою його охоплювала то надія, коли ловив ніжний на себе погляд, то глибока розпука, коли вона раптом хмурніла, поринаючи в зловісну мовчанку. Хлопець силкувався розвіяти її безпричинний смуток, розповідаючи свої колишні пригоди, повстання й військові події, та вона, захопившись чимсь на мить, зразу й погасала та похмуро бурмотіла:

— Ах, все це нудно. Не треба ніякої війни. Це повигадували люди. Ти хочеш сказати, що був героєм? Як це безглуздо!

В такі хвилини його теж опановував смуток, і вони йшли вдвох слизькими вулицями, безмежно далекі, але скуті якоюсь конечністю, тягнучи свою мовчанку під хмарним осіннім небом. Одного разу в підступі нудьги вона шпурнула через паркан у чужий двір свого улюбленого стека, заявивши:

— Він мені обрид. Я ненавиджу його.

А через десять хвилин почала за ним тужити, і Степан, обурений її вибаганками, мусив іти в той двір і лазити в болоті з сірниками, того стека шукати, згвалтувавши всіх собак і збентеживши мешканців. Знайти його він, звичайно, не міг і, вийшовши з двору, таку ненависть до своєї гнобительки відчув, що ладен був знищити її ударом кулака.

Тієї ночі він пережив повстання раба. Засвітивши електрику, він вперше за місяць побачив кричущий безлад свого мешкання. Пилом припали його нужденні меблі, і на підлозі гидкими купками лежало незаметене сміття. Мокрий холод знадвору пролазив крізь незаліплене вікно, і пориви вітру деренчали шибкою, з якої обсипалась замазка. В кутку над пальмою, що похилила жовте гілля, зловісно ширилась вогка чорна пляма. Тяжкий сум опанував його, бо ця руїна наочно нагадувала йому безглуздя його власного життя, бо спустошеність серця позначилась і на хаті. Сівши до столу, де гамузом лежали розгорнуті книжки та клапті паперу, він з жалем засудженого згадував ті стрункі дні, коли тішився невимовним спокоєм у праці, й голова його жадібно травила величну страву думок. Де ранки, повні свіжини й нестримної сили? Де тихі вечори, коли він солодко засинав, заколисаний почуттям гармонії своєї душі? Вони втрачені, і шляхи до них поросли травною. Ради чого? Розгорнувши дещо з зшитків, він дивився на свої нотатки про читане, як банкрут на колишні надійні баланси. Осінь відчув у собі, сльоту й туман.

І що він за це має? Нічого, крім прикrostі й приниження. Нічим він не став, крім як жіночим пришийхвостом, цяцькою в руках шаленої дівчини. Та хоч би було за що! Хоч би він дістав ту реальну цінність, за яку жінці ще варто жертвувати! І яке безглуздя всі оці цукерки й одвідування вдвох кіно! Міщанство, інтелігентщина!

Крім того, він зубожів. Гонорар за оповідання, що з Харкова одержав, давно вже згайновано, гроші ці зникли, не лишивши навіть сліду, хоч приблизно вартого свого походження. Надмірні витрати без жалю пожирали його заробітки від лекцій, покидаючи йому копійки на обід і нічого на вечерю. Одежа його щодня втрачала на пристойності, шкарпетки були драні, білизна без гудзиків, і місяць уже не плачено за помешкання. Так, ця дівчина, зовсім випадкова й непожиточна, зруйнувала його не тільки духовно, але й матеріально, а це принаймні однаково прикро. Годі, годі! Ніколи вже він до неї не піде. Крапка. Кінець.

Він надто добре знав, що радою на всяку скруту є праця, те найвище, до чого людина здібна, і радість праці відчував цілком, віддаватись їй умів до самозабуття, але все лихо його було в тім, що щось стороннє іноді від цього живущого клопоту його прикро відривало. І найголовніше, робилось це зовсім непомітно, немов собі на глум засліплювався він дрібницями, не то уваги не вартими, а й побіжного погляду. Але справедливо сказано, що на досвіді життя людина вчиться й здобуває мудрості, що дає їй життям керувати. Крім того, треба повно використовувати досвід інших людей, зокрема великих, що проявили зразки правдивого життя й записали своє ім'я в актив поступу. Не можна, звичайно, на діла їхні безоглядно здаватись, бо філософ

Шопенгауер⁵³, приміром, дуже любляв, щоб йому жінки руки цілували, вітаючи на шляху песимізму; богорівний Будда, кажуть, з обережності помер; у мораліста Руссо⁵⁴, що трактував про виховання, була прибільшена цікавість до тієї частини свого тіла, по якій вихователька його карала, мудрий Сократ⁵⁵ у прихильності до учнів своїх виявляв надзвичайну ніжність, особливо до вродливих та струнко збудованих, і багато інших славетних мужів, окраса нації своєї та людськості, мали різні прикрі чудноти, негідні ні їх, ні високої їхньої науки, але коли цей — випадковий, безперечно! — бруд із них зчистити, тоді приклади до наслідування лишаються бездоганні.

Жодна думка не спадає раптом, найдрібніша з цих таку праісторію за лаштунками свідомості має, що треба бути дуже терплячим, щоб докладно з'ясувати шляхи її розвитку. Кожна думка — це щось ніби страва, що свідомість подає нам уже смаженою, що ми споживаємо її, не відаючи тих кухарів, що над нею працювали, тих гірників, що копали вугілля до печі, тих пастухів, що викохували товаряче м'ясо, ні тих сіячів, що кидали в землю живе насіння рослин. І тільки тому, що знаємо ми лише клаптики, приємні несподіванки можуть існувати. До них і належав намір Степанів написати сценарій до кіно, що виник раптом у його голові, коли вона вранці разплющила очі.

З властивим захопленням хлопець обмірковував якийсь час нове завдання і, вставши, був готовий його здійснювати. Згрібши на столі вже з місяць залежані книжки, він подався до бібліотеки і, відсторонивши штраф за перетримання щирою заявою про тяжку недугу, взяв потрібну йому кінолітературу. Двох день було досить, щоб він міцно засвоїв усі істини будови сценарію, що, до речі, й не належать до складних. Практичний кінодосвід раз у раз подавав йому відповідні ілюстрації, і він вдоволено посміхався, гадаючи, що в світі нічого марно не гине, навіть захоплення дівчиною може дати різні бічні продукти виробництва, як коксування вугілля — нафталін, фенол, бензол, винний спирт, ефір та різноманітні фарби.

Потім пильно накреслив план кінодрами з часів громадянської війни на шість частин з прологом, де було все як годиться: соціальне противенство — раз, кохання між героєм-робітником та жінкою з противного табору — два, чарівна дівчина-пролетарка, що того робітника від наглої смерті рятує й перебирає на себе його чуття, — три, постріли й дим — чотири, перемога чесноти — п'ять, не згадуючи вже про дрібніші факти, що нічим не поступались попереднім. Були в драмі й комічні елементи, наприклад, тюхтій-куркуль, якому в сценарії страшенно не щастило і який своїми невдачами дуже насмішив автора. Тиждень попрацювавши, хлопець уклав у цю немудру схему весь свій хист, зробивши її трагічною, і так заплутав дію, що вона стала цікавою. Кілька разів перечитав цей утвір, дивуючись на легкість своїх кадрів, і,

53. Шопенгауер Артур (Schopenhauer, Arthur; 1788–1860) — німецький філософ, песиміст.

54. Руссо, Жан Жак (Rousseau, Jean-Jacques; 1712–1778) — французький філософ-просвітитель.

55. Сократ (Socrates; 470, 469–399 до н. е.) — давньогрецький філософ.

переписавши, відіслав його на адресу Всеукраїнської фотокіноуправи.

Після цього негайно ж почистив костюм, намастив черевики, помив галоші, надів пальто й пішов на Гімназійний провулок. Коли дівчина Зоська з'явилась перед ним, він жагуче потиснув їй руку й сказав:

— Зосько, як я тебе люблю!

— Де ти пропав, божественний? Мені скучно без тебе, — відповіла вона, вирвавши руку.

— Робота, Зосько! Проклята робота.

У нього був геніальний план. Кінчаючи писати сценарій, він зрозумів, що справа їхніх відносин упирається в проблему місця. Справді-бо, вона, як казала, жила в одній кімнаті вкупі з батьками, а з них і одного досить, щоб ту кімнату вкінець зіпсувати. З другого боку, він був переконаний, що жодна порядна дівчина на помешкання до хлопця погомоніти не піде. Це непристойно. З третього — осіння негода. Але був ще й четвертий, і, на щастя, спогад про нього якраз і зринув йому з купи романів, що він прочитав. Це буде по-європейському, сто чортів!

— Я голодний Зосько. Ходімо вечеряти! — сказав він.

— Я теж голодна, — призналась вона. — Але ми ніколи не вечеряємо.

Він знизив голос.

— Повечеряємо в окремому кабінеті? Вона радісно плеснула в долоні:

— Ах, окремий кабінет, це чудово!

Вони звернули в першу ж пивничку, де на вивісці серед інших був напис: «Родинні кабінети», що, як Степан вмить зміркував, нічим істотним не різнились від того, що він мав на увазі. Вузькими сходами вони зішли в льошок, вона — сміючись на дотепну вигадку, цікава й збуджена, а він зосереджений, хвилюючись за наслідки і потай соромлячись кожного свого кроку. І коли стали внизу на площинці, звідки видно було між розсунутою завісою вхід до загальної зали, де грала музика, а просто — темні двері, коли запобігливо вродилась перед ними постать із серветкою в руці та безстрашним обличчям, — Степана така ніяковість обняла, що поки він слова свої збирав та настренчував, Зоська владно, незмушено, мов завсідниця цих місць і знавець кабінетної справи, зневажливо кинула:

— Окремий кабінет, будь ласка.

Постать нечутне схилилась й повела пару крізь ті темні двері низьким проходом, де вогкість та цвіль нагадали хлопцеві далекі й ближні лаврські печери, і він здригнув від цього задушного повітря, дивним способом спільного притулкам святості й розпусти. Випустивши Зосьчнну руку, він держався середини проходу й нагнув голову, щоб якимось не торкнутись стін чи стелі, де, здавалось йому, леп і пліснява лежали шарами. Але постать небавом схилилась, і покрутивши перемикача в ямі праворуч, дала світло, привітавши його словом:

— Прошу.

Тоді Степан побачив, що в цей коридор виходить четверо дверей і одне крихітне заграване віконце, що було без скла й упиралось, певно, в мур сусіднього будинку, бо чорніло, як вибите око, й повітря з нього не було чути. Коридор цей гнувся підковою,

тому музика доходила сюди пошепки, мов здалеку, лунаючи в глибокий льох, у покинуту мокру шахту,

Зоська вже ввійшла в комірку, коли й Степан мляво переступив її поріг. Перше, що впало йому в вічі, були стіни, обклеєні колись шпалерами, що повідставали, звисаючи клоччям, а де й обдерті були, оголяючи сірий тиньк. Малюнок їхній зник під брудом, недоторканим і непорушним, що сам обернувся в химерні, плямісті візерунки, по кутках чорніючи від вогкості й павутиння. Вікон не було. Праворуч коло стіни стояла широка цератова канапа, вицвіла, облізла, вичовгана, запала, вся у вибоїнах та зморшках, вкрита тванню людського поту й масноти, ознакою довголітнього й старанного вжитку. Над цією найголовнішою річчю в кімнаті, осередком прагнення душ, що сюди приходили, висіла олійна репродукція картини з засланцями, що крізь ґрати вагона годують голубів. Друга, в такій самій сухозлітній потрісканій рамі, тишила очі проти дверей над столом — дівчина з кицькою на ганкові, оповитім трояндами. Все тхнуло тут покидьками, випарами блювоти, розлитим вином, перегноем тіл, і дух цей, не маючи виходу, виснув у комірці й коридорі, проймаючи камінь і цеглу мурів, осідаючи на них смугами припалої порохом рідини.

Степан сів до столу, не скидаючи пальта. Огида виникала в ньому, і красний план розв'язати проблему місця переставав йому подобатись. Навпаки. Зоська була в захваті. Все здавалось їй надзвичайним і чудовим. Вона оглянула картини, попробувала ногою, чи м'яка канапа, визирнула в коридор, погасила й засвітила електрику і зробила висновок:

— Тут дуже мило.

— Та що ти, Зосько! — здивувався хлопець.

— Я хотіла б тут завжди жити. З'явилась постать із карткою страв. Вечерю замовлено, і гості поскидали пальта. Раптом у коридорі залунали бадьорі кроки кількох пар ніг, і до сусіднього кабінету з вереском та сміхом вдерлось галасливе товариство басів та сопрано. Зоська кинула додолу цигарку.

— Їм весело, — сказала вона.

— Нам теж буде весело, — відповів Степан. І справді, перша склянка вина зразу піднесла його настрої. Незвичний хміль солодко туманив йому голову, в грудях він почувив хвильну теплоту, а в крижах — млость, Що там соромитись! До того ж він написав збірку прекрасних оповідань і закінчив кіносценарій на шість частин із прологом.

— Зосько, — спитав він, — хто я такий?

— Босяк, — відповіла вона.

Він голосно засміявся й узявся до відбивної котлети, що нічим не поступалась смаженій підошві.

Тепер очі його кидали на кімнату погляди милосердного судді, що розуміє слабості людські й уміє їх прощати. І те, що він тут сидів, п'ючи вино й жуючи котлету, було йому радісне, і в цьому він добачав величезного поступу, що його самого хвилював.

Раптом із сусіднього кабінету над криком і реготом пролунав хрип злиденного рояля.

— Ох, вальс! — скрикнула дівчина. — Ти танцюєш?

— Ні, — відповів він, наливаючи вина їй і собі.

— Треба навчитись.

Він сів поруч неї з склянкою в руці.

— Зосько, випиймо за наше кохання! Вона п'яно посміхнулась.

— За кохання, божественний!

Через хвилину вони сиділи вже на цій канапі, і хлопець, пригорнувши її, шепотів:

— Будь моя, Зосько, любенька, будь моя... Ну, Зосько, любенька...

— Як це — твоя? — спитала вона.

Він знімав мить, потім пробурмотів:

— Я покажу тобі.

— Покажи, — згодилась вона.

Запаморочений її згодою, вином і виттям репаного рояля за стіною, захлинаючись від близького здійснення того, що його мучило й дратувало, хлопець якнайрішучіше обійняв її. Але дівчина враз пручнулась і звинулась у кутку канапи.

— Там брудно! — крикнула вона. Цей крик спинив його, і він схилився в незграбній постаті, упираючись руками в церату. Стенаючись від сорому й нудьги, зсунувся додола на коліна й припав головою їй до ніг.

— Прости мене, Зосько, прости, — маячив він, не зважаючи підвести голову.

Вона оповила тонкими руками його шию і, нахилившись, мовчки поцілувала його в губи.

— Ще, ще, — шепотів він, завмираючи, сліпнучи від злиття їхніх уст, від дотиків її кучерів до обличчя й насолодного забуття, що хвилиною здіймалось у ньому від кожного поцілунку.

Потім вони сіли поруч, пригорнувшись і побравшись за руки.

— Ти — гарний, — казала Зоська.

— Ти — надзвичайна, — казав він.

Він вицілював їй шию, руки, пальці в нестримній любові, покірною зазираючи їй у вічі, вдячно клав їй на груди голову й гладив витке волосся, захоплений новою радістю.

— Я похожа на ту дівчину, — сказала Зоська, показуючи на картину. — Ах, я хотіла б мати кицьку й ганок у трояндах!

І вони сміялись, як діти сонячного дня.

Як Степан не був ще такий культурний, щоб догадатись покликати постать із серветкою, постукавши ножом об склянку, то вийшов у коридор гукнути її. І, до речі, зазирнув у непричинені двері сусіднього кабінету, де було так весело й музично.

Знайоме чоловіче лице вразило його там, безглузде, сміюче і п'яне. Він напружив пам'ять і згадав те, що волів би забути навіки: згадав кухню, ганебну розмову, бійку і втечу з хати. Це був Максим, син Тамари Василівни Гнідої, мусіньки, його колишньої коханки. Він одростив вуса, тим-то й важко було його зразу пізнати. На колінах він чував у такт танцеві грубезну жінку із закасною спідницею, кумедно визираючи з-за її розлогої спини. Хлопець мимоволі оступився, інстинктивно притиснувшись до стіни, щоб його не побачено. Страшна огида охопила його до події, що, забута вже, все-таки

над ним тяжіла. все-таки належала йому, була з ним назавжди поєднана, і в ту мить хлопцеві здавалось, що безжальне минуле, всі помилки його, прикrostі й ляпаси навіки полишають у душі хробачка, що підточує коріння дальших прагнень. Він відчув тоді всю непохитність, незмінність, невинність колишніх дій, навіть думок, бажань, що лягають підґрунтям майбутньому, ховаючи в собі можливість землетрусів.

У вузькій щілині перед ним кружляли, ще якісь жінки, ще якісь чоловіки, і котресь, поточившись, причинило двері.

Сплативши рахунок, Степан схопив Зоську за руку й злякано прошепотів:

— Ходімо звідси!

Вона з жалем пригорнулася до нього:

— Мені так гарно тут...

Але він хутко вивів її на вулицю, де осінній морок невпинно зривався вітром і сочив холодними краплями.